

ГУМАНІЗАЦІЯ ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ВИХОВАННІ МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

Анотація. Статтю присвячено проблемі гуманізації виховного середовища закладу вищої освіти у вихованні моральної відповідальності студентів. Розглянуто основні наукові підходи (особистісно зорієнтований, компетентнісний, середовищний) та принципи (системності, гуманізму, зв'язку із життям, свідомості й активності, цілепокладання, партнерської взаємодії, мобільності, демократизму, поєднання цілеспрямованої виховної діяльності з ініціативою і самостійністю, зорієнтованості на позитивні сторони особистості) до виховання моральної відповідальності студентської молоді. Схарактеризовано умови гуманізації виховного середовища закладу вищої освіти, якими є: відмова від авторитарного стилю виховання; створення сприятливого морально-психологічного клімату в навчальному закладі; демократизація та самоврядування; партнерська взаємодія та ефективне спілкування.

Ключові слова: моральна відповідальність, гуманізація виховного середовища, студенти, наукові підходи, партнерська взаємодія.

Постановка проблеми. Зміни у суспільстві позначаються на усіх сферах життя й потребують високого рівня моральної відповідальності студентської молоді, яка відіграє активну роль у громадському житті та готується до професійної діяльності. За цих умов зростає значення здатності користуватися своїми правами і свободами, поважати свою гідність і гідність інших людей, адекватно оцінювати ситуацію, приймати зважені рішення, які б не зашкодили іншим людям.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Проблема виховання моральної відповідальності завжди перебувала у полі наукових інтересів філософів (Н. Грінчишин, В. Кремень, В. Франкл, Е. Фромм), психологів (І. Бех, А. Куриця, М. Муконіна, М. Савчин) та педагогів (Т. Куниця, О. Лукач, М. Панасенко, І. Сопівник), які досліджували різні аспекти зазначеного феномену.

Метою статті є висвітлення специфіки гуманізації виховного середовища закладу вищої освіти у вихованні моральної відповідальності студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема виховання моральної відповідальності в студентів є надзвичайно важливою в сучасних умовах, коли до молодих фахівців ставляться високі вимоги, як з боку громадськості, так і з боку батьків, а тому існує потреба у проектуванні і моделюванні такого виховного процесу.

Провідним науковим підходом у роботі зі студентами є *особистісно*

орієнтований, що забезпечує виховання моральної відповідальності через ціннісне ставлення до студента та його внутрішнього світу, повагу до його гідності, розвиток здібностей і задатків, персоналізацію діяльності та досягнень, підтримку ініціативності, свободу у виборі діяльності та засобів досягнення мети, розширення кола діяльності, добровільне покладання на себе певних зобов'язань, усвідомлення можливих наслідків власних дій.

Компетентнісний підхід передбачав здатність індивіда до чіткого уявлення та вираження власних суджень, до партнерської взаємодії як з однолітками, так і викладачами, розв'язання життєвих питань; готовність до моральної відповідальності, захисту гідності, прав, інтересів як своїх, так і оточуючих, уміння діяти відповідно до обставин, корегуючи власну діяльність, розуміти сутність моральної відповідальності.

Необхідною педагогічною умовою у вихованні моральної відповідальності студентів є гуманізація виховного середовища закладу вищої освіти.

Ми докладали всіх зусиль, аби гуманізація виховного середовища була «спрямована на виховання людини, здатної до духовної самосвідомості та самовизначення, морального самокерування, аби особистість була готова вступати в діалогічні відносини із собою, іншими людьми, світом у цілому» [7, с. 3-4].

Ми солідарні з Л. Бусевою у розумінні того, що гуманізація виховного середовища забезпечує стійкість моральних переконань і переживань, а також духовних цінностей, які «дають необхідний тонус спротиву несприятливим обставинам і імпульс до їх подолання» [2, с. 55], сприяють розвитку активно-творчих можливостей особистості та її моральної відповідальності.

Практична реалізація гуманізації виховного середовища закладу вищої освіти вимагає створення умов для формування і творчого збагачення особистості кожного студента.

Вивчення педагогічного досвіду показало, що умови, розроблені О. Гук, є найбільш прийнятними для до нашого розуміння сутності гуманізації виховного середовища та передбачають:

- гармонізацію, олюднення всієї системи ціннісних ставлень студентів;
- створення сприятливого морально-психологічного клімату в макро- та мікроколективі;
- демонтаж адміністративно-командної системи управління життям закладу вищої освіти і заміну авторитарних методів управління демократичними;
- оволодіння викладачами та співробітниками формами і методами «педагогіки співробітництва» [3, с. 182].

Такі умови є відповіддю на виклики нашого часу, однак, на наш погляд вони потребують уточнення з точки зору виховання моральної відповідальності студентів, зокрема:

- відмова від авторитарного стилю виховання;
- створення сприятливого морально-психологічного клімату в навчальному закладі;
- демократизація та самоврядування,
- партнерська взаємодія та ефективне спілкування.

Гуманістичне виховне середовище є тим важливим чинником, який визначає життєві установки, особистісну спрямованість студентів, характер їх моральних потреб, інтересів, цінностей, реальну поведінку, процеси самовиховання та самовдосконалення через отримання моральних знань і досвіду.

У створенні виховного середовища закладу вищої освіти ми спиралися на ідеї впливу середовища на розвиток особистості Ю. Мануйлова, який розумів під виховним середовищем те, серед чого знаходиться суб'єкт, за допомогою чого формується його образ життя [5, с. 34]. Для його організації та виховання моральної відповідальності необхідні були позитивні дії, спрямовані на створення певних «ніш» (простір можливостей, спрямований на забезпечення індивідом моральних потреб), орієнтованих на формування і зміцнення відповідного досвіду особистості, зокрема і того, що пов'язаний із проявом моральної відповідальності.

Таким чином, що використаний нами середовищний підхід є гуманістичною методологією, що сприяє створенню не лише оточення, а й сприятливого середовища загалом для кожної особистості, конкретного студента.

Розглядаючи гуманізацію виховного середовища як систему впливів та умов, виховання високоморальної особистості студента вбачаємо у створенні системи можливостей для її розвитку, що притаманні для у соціального і змістового оточення закладу вищої освіти. Виховне середовище охоплювало весь навчально-виховний процес й інтегрувалося в позаурочну діяльність, являючись важливим інструментом становлення особистості студента, активізації його внутрішнього потенціалу, здібностей, забезпечення умов для самореалізації сутнісних сил. Саме цей аспект відіграв ключову роль у вихованні моральної відповідальності студентів, що передбачало добровільну участь та самостійність у виборі видів діяльності, і виборі шляхів у досягненні необхідного результату; відсутності вимог і зовнішнього контролю. Наша робота будувалася таким чином аби перетворити зовнішні обов'язки студента у його внутрішні потреби, з опорою на самоконтроль і самокерівництво; упевненість у власних силах, узгодженість можливостей особистості поставленим завданням.

Ми виходили з того, що ознаками гуманізації виховного середовища є:

- цілісність (властивості цілого принципово не зводяться до механічної суми властивостей його елементів, разом з тим, кожен елемент

в системі має своє місце і свої функції);

- структурність (функціонування системи обумовлено не стільки особливостями окремих елементів, скільки властивостями її структури);

- ієрархічність (кожен елемент системи може бути розглянуто як відносно самостійна підсистема);

- взаємозалежність системи і середовища (система функціонує і розвивається в тісній взаємодії з середовищем);

- множинність описів пов'язана зі складністю системних об'єктів і тим, що в процесі пізнання можуть бути використані різні схеми, моделі їх опису [6] .

Спеціально організоване виховне середовище створювало широкі можливості для особистісного становлення студента, що досягалося завдяки:

- свободі прийняття моральних рішень;

- добровільній можливості вибору позааудиторної діяльності;

- партнерським, діалогічним ставленням між студентами та студентами і викладачами;

- більш інтенсивному засвоєнню моральних цінностей.

На думку Г. Балла, гуманізація виховного середовища закладу вищої освіти має бути спрямована на:

- усвідомлення студентами формальної свободи, що забезпечує задоволення їх базових потреб, створення умов діяльності, сприятливих у психогігієнічному та соціально-психологічному аспектах, врахування вікових та індивідуально-типологічних особливостей, повага до інтересів, бажань і досягнень студентів, надання їм достатнього простору для прояву самостійності і творчості, а також організацію їх «зустрічей» з труднощами (надмірними), подолання яких формує впевненість в своїх силах;

- розкриття можливостей, наповнення свободи повноцінним змістом, шляхом залучення досягнень цивілізації [1, с. 5].

Таким чином, гуманізація виховного середовища закладу вищої освіти з метою формування в студентів моральної відповідальності забезпечувалася шляхом відмови від авторитарної стратегії у взаєминах між педагогами і студентами й заміні її на гуманістичну через створення ситуацій, що давали студентам змогу робити самостійний моральний вибір; культивування таких міжособистісних ставлень, які, з одного боку, враховують потреби, інтереси, схильності студентів, а з іншого – наповнюються їх змістом, що відображає основні цінності моральної відповідальності. При цьому слід враховувати, що ефективність того чи іншого виховного впливу ми оцінювали, виходячи з рівня узагальнення та інтеграції в студентів єдності когнітивного, емоційно-ціннісного, і діяльнісного компонентів, що характеризують фундаментальні якості їх особистості, в тому числі і ті, які пов'язані з моральною відповідальністю.

Для гуманізації виховного середовища закладу вищої освіти в плані

формування у студентів моральної відповідальності необхідне дотримання ряду принципів – загальних вимог до її функціонування. До таких принципів відносимо:

- *системності* (дотримання цілісності виховної роботи, спрямованої на формування у студентів моральної відповідальності, визначення постійних і змінних елементів виховної системи, – організація тематичних виховних годин, творчої співпраці студентів, викладачів, кураторів академічних груп, керівництва факультету, студентських організацій. Дотримання цього принципу допомагає об'єднати розрізнені виховні впливи, забезпечити їх узгодженість і спрямованість на досягнення поставленої мети і висунутих завдань);

- *гуманізму*, який є провідним у сучасному вихованні, що визначає ціннісне ставлення до особистості, пріоритет її моральних і духовних потреб, створення умов для самореалізації;

- *зв'язку з життям*, що дозволяє показати палітру моральних ставлень та формувати життєві компетенції у реальному застосуванні моральної відповідальності у власній життєдіяльності, спираючись на власний досвід;

- *свідомості й активності* як усвідомлення своєї потреби бути моральним, брати на себе зобов'язання та виконувати їх, тоді як активність визначає ставлення особистості до власного життя та її участі у ньому;

- *цілепокладання* як уміння ставити мету, визначати поле і межі своєї моральної відповідальності, здійснювати вибір та використовувати моральні засоби у досягненні визначених цілей;

- *мобільності* передбачає здатність людини швидко реагувати на зміни у житті, приймати рішення з урахуванням ситуації і швидко діяти, не розраховуючи на інших;

- *партнерської взаємодії*, що характеризує співпрацю студентів із викладачами на засадах поваги рівного діалогу, довіри, як умови збалансованості моральної відповідальності та обов'язків;

- *демократизації* виховання (ліквідація авторитарності у взаєминах між суб'єктами виховного середовища, формування в кожного студента усвідомлення неподільності ідей свободи, прав людини і відповідальності за свої дії);

- *поєднання цілеспрямованої виховної діяльності з ініціативою і самостійністю* студентів (виявлення бажань, пропозицій студентів і всебічний їх облік при розробці змісту виховних заходів, організації позааудиторної роботи);

- *орієнтації на позитивні сторони особистості* (опора на позитивні якості студента у формуванні інших, більш значущих для моральної відповідальності; віра у можливість та здібності особистості, надання їй підтримки в протистоянні негативним явищам соціуму).

Гуманізація виховного середовища закладу вищої освіти передбачала формування системи ціннісних ставлень студентів, що

зумовлювалося положенням гуманістичної етики про людину як найвищу цінність. Особистість може бути морально відповідальною лише у тому випадку, коли усвідомлює себе суб'єктом власного життя, розуміє свою значущість, поважає як свою гідність, та гідність інших людей. Таке формування системи ціннісних ставлень у студентів передбачало відмову від авторитарного стилю виховання педагогами, коли студентів пропонувалося бути виконавцем, який не несе повної моральної відповідальності за свої дії. Лише суб'єкт і партнер здатний виявляти ініціативу, покладати на себе зобов'язання, нести моральну відповідальність по відношенню до себе та до інших людей, до спільної справи тощо. Для нас було важливо, аби студенти відчували себе суб'єктами свого життя та життя навчального закладу, тому перед викладачами було поставлено завдання бути для студентів не лише наставником, а й другом, урахувати його потенціал і здібності, спонукаючи до саморозвитку та самореалізації. З цією метою для педагогічного і викладацького складу було проведено круглий стіл «Педагогіка партнерства у вищому навчальному закладі», де обговорювалися наступні питання: гуманістичний і авторитарний стилі виховання: сучасне бачення і тенденції; педагогіка партнерства: європейський досвід і сучасні методики; педагог і студент, як суб'єкти виховного процесу; партнерська взаємодія у позааудиторній роботі ВНЗ.

Беручи участь в обговоренні, педагоги звертали увагу на те, що частина студентів не має досвіду партнерської взаємодії, оскільки звикли, що їх проблеми вирішували педагоги або батьки, а до них ставилася одна вимога – бути слухняними і виконувати вказівки дорослих. Таким студентам надзвичайно важко ініціювати якийсь проект, адже вони бояться відповідальності, вимагають чітких інструкцій, а у випадку невдачі намагаються не виправити ситуацію, а знайти винних у ситуації, що склалася. Розглядаючи таку поведінку студентів як наслідок авторитарної педагогіки, педагоги і викладачі дійшли висновку, що навчання у закладі вищої освіти та участь у позааудиторній діяльності надають широкі можливості для студентів у сфері розширення їх моральної відповідальності та інтеріоризації моральних цінностей, на які вони будуть опиратися у своїй майбутній професійній діяльності. Розуміння педагогами необхідності впровадження педагогіки партнерства обумовлювалося розширенням сфери активності студентської молоді, прагненням до самоздійснення і самореалізації.

Проведений для кураторів академічних груп семінар «Педагогіка партнерства і моральна відповідальність студентів» показав переваги партнерської взаємодії зі студентами, сприяв позитивному її впливові на самооцінку, самосприйняття студентів, бажанню працювати в школі, орієнтуючись на гуманістичні цінності всіх учасників виховного процесу. Під час семінару викладачі ділилися своїм досвідом роботи зі студентами, зокрема куратор однієї з експериментальних груп зауважила, що в основу

виховання моральної відповідальності студентів у сучасних умовах лежить принцип їх прийняття такими, як вони є, з опорою на ті позитивні якості, якими вони володіють. Недопустимими є накази, прагнення зламати чи нав'язати певну лінію поведінки чи алгоритм дій. Найбільш продуктивними при цьому є педагогічний такт, етична культура педагога, повага гідності студента, дружня порада, професійна підказка, які формують особистість студента, слугують прикладом того, як потрібно будувати взаємовідносини з вихованцями та як ставитися до колег. Саме педагогіка партнерства дає змогу студентові обрати з-поміж багатьох варіантів моральну відповідальну поведінку, як найбільш оптимальну.

Куратори академічних груп та викладачі переконані, що їх спілкування зі студентами має бути школою спілкування, партнерської взаємодії, підготовкою до роботи в нових реаліях, де вчитель має вміти приймати моральні рішення, бути відповідальним, ініціативним, творчим, допомагати дітям опановувати нові компетенції.

На наш погляд, позааудиторна робота у цьому плані володіє широкими можливостями, а неформальне спілкування та взаємодія, дозволяють формувати ціннісне ставлення до однолітків і до педагогів.

Створення сприятливого морально-психологічного клімату в колективі передбачало проведення заходів, проєктів, спрямованих на зростання моральної відповідальності студентів, встановлення неформальних, довірливих, дружніх стосунків як у студентському колективі, так і між студентами та викладачами.

Крім того створення сприятливого морально-психологічного клімату значною мірою залежало від позитивних емоцій, моральних почуттів, що переживали студенти і викладачі, а тому потребувало пильної уваги викладачів щодо гармонізації стосунків у колективі і за його межами.

Дослідження показало, що серед студентів-першокурсників більше непорозумінь, несправедливих обвинувачень, переадресування доручень, а ніж з-поміж старшокурсників. Саме тому педагоги звертали особливу увагу на зняття напруги як студентських групах, так і в поза аудиторній діяльності. До цієї діяльності долучилася психологічна служба експериментальних навчальних закладів. Як правило, використовувалися індивідуальні та групові консультації, тренінгові заняття, робота в групах, моделювання ситуацій.

Дослідження також підтвердило залежність морально-психологічного клімату закладу вищої освіти від залученості студентів до спільної діяльності, включеності у творчий процес, наявності умов для самореалізації, виявлення кращих якостей вихованців, що найкращим чином реалізується у позааудиторній роботі.

Важливим аспектом покращення морально-психологічного клімату експериментальних навчальних закладів була демократизація навчально-виховного процесу, що утверджувало відкритість та конструктивність

партнерської взаємодії педагогів і студентів, підвищення рівня моральної відповідальності.

Демократизація забезпечувалася закріпленими в статуті правами на участь в управлінні навчальним закладом суб'єктами виховного процесу та органами самоврядування, чітким розподілом обов'язків та повноважень, партнерською взаємодією викладачів і студентів, ротацією керівних осіб, звітністю, колективним прийняттям рішень та обговоренням на загалі.

Висновки і перспективи подальших наукових досліджень.

Таким чином, гуманізація виховного середовища, що передбачала створення у закладі вищої освіти сприятливого морально-психологічного клімату, демократизації, ефективного спілкування є цілеспрямованою роботою педагогічного колективу, що позитивно позначається на моральному розвитку студентів, а також і умовою їх самоорганізації та самоврядування позитивно позначилася на зростанні рівня моральної відповідальності студентів. Однак, проведене дослідження не вичерпує своїх можливостей. Подальшої розробки потребують інноваційні методики та технології виховання моральної самосвідомості в студентів закладу вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балл Г. О. Внутрішня свобода особи: особистісна надійність у контексті гуманізації освіти / Г. О. Балл // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9. – С.1 – 7.
2. Буева Л. П. Сакральність духовного в пространстве человека / Л. П. Буева // Педагогика. – 1995. – № 5. – С.51 – 57.
3. Гук О. Ф. Гуманізація освітнього процесу у вищому навчальному закладі / О. Ф. Гук // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць. – К.: Логос, 2012. – Вип.14. – С.179 – 187.
4. Журба К. О. Виховання моральної самосвідомості у педагогічній теорії і практиці/ К.О.Журба// Матеріали міжнародної науково-практичної конференції [«Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації»], (25-26 вересня 2014 р.): Тези доповідей. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя. – С.80 – 81.
5. Мануйлов Ю. С. Средовой подход в воспитании: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Мануйлов Юрий Степанович. – М., 1997. – 193 с.
6. Рогалева Г. И. О воспитательном пространстве вуза / Г. И. Рогалева // Молодой ученый. – 2012. – № 5. – С.488 – 492.
7. Сманцер А. П. Гуманизация педагогического процесса в современной средней школе: учеб. пособие / А. П. Сманцер. – Минск: БГУ, 2010. – 335 с.
8. Zhurba K. Problems of education in young of meaning life values (ethical and philosophical aspects)/ K.Zhurba // Fundacja Oswiata i

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED:

1. Ball H. O. Vnutrishnia svoboda osoby: osobystisna nadiinist u konteksti humanizatsii osvity [Internal Freedom of the Person: Personal Reliability in the Context of Humanization of Education] / H. O. Ball // *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*. – 2003. – No 9. – S.1 – 7. (in Ukrainian)
2. Bujeva L. P. Sakralnost dukhovnogo v prostranstve cheloveka [The Sacredness of the Spiritual in the Human Space] / L. P. Bueva // *Pedahohyka*. – 1995. – No 5. – S.51 – 57. (in Russian)
3. Huk O. F. Humanizatsiia osvitnoho protsesu u vyshchomu navchalnomu zakladi [Humanization of the Educational Process at a Higher Educational Institution] / O. F. Huk // *Aktualni _roblem sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky: zb. Nauk. Prats.* – K.: Lohos, 2012. – Vyp.14. – S.179 – 187. (in Ukrainian)
4. Zhurba K.O. Vychovannia moralnoi samosvidomosti u pedahohichnii teorii i praktytsi [Education of Moral Consciousness in Pedagogical Theory and Practice] / K.O.Zhurba// *Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii [„Sotsialno-pedahohichna paradyhma vychovannia: sutnist ta shliakhy realizatsii”]*, (25-26 veresnia 2014): *Tezy dopovidei.* – Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. – S.80 – 81. (in Ukrainian)
5. Manuilov Yu. S. Sredovoi podkhod v vospytanii: dis. ... doktora ped. Nauk: 13.00.01 [The Environment Approach in Education: dis. ... of the doctor ped. Sciences: 13.00.01] Manuilov Yurii Stepanovych. – M., 1997. – 193 s. (in Russian)
6. Rohaleva H. Y. O vospitel'nom prostranstve vuza [On the Educational Space of the University]/ H. Y. Rohaleva // *Molodoiuchenyi.* – 2012. – No 5. – S.488 – 492. (in Russian)
7. Smantser A. P. Humanyzacyja pedagogicheskogo protsessa v sovremennoi srednei shkole: ucheb. Posobiye [Humanization of the Pedagogical Process in Modern Secondary School: Textbook] / A. P. Smantser. – Minsk: BHU, 2010. – 335 s. (in Russian)
8. Zhurba K. Problems of education in young of meaning life values (ethical and philosophical aspects)/ K.Zhurba // *Fundacija Oswiata i Nauka Bez Granic PRO FUTURO: scientific issue of knowledge, education, law and management.* – No 1 (5). – 2014. – R.121 – 125. (in English)

Аннотация. Статья посвящена проблеме гуманизации воспитательной среды высшего учебного заведения в воспитании нравственной ответственности студентов. Рассмотрены основные научные

подходы (лично ориентированный, компетентностный, воспитательной среды) и принципы (системности, гуманизма, связи с жизнью, сознательности и активности, целеполагания, партнерского взаимодействия, мобильности, демократизма, сочетания целенаправленной воспитательной деятельности с инициативой и самостоятельностью, ориентированности на положительные стороны личности) в воспитании нравственной ответственности студенческой молодежи. Охарактеризованы условия гуманизации воспитательной среды вуза, которыми являются: отказ от авторитарного стиля воспитания, создание благоприятного морально-психологического климата в учебном заведении; демократизация и самоуправление; партнерское взаимодействие и эффективное общение.

Ключевые слова: моральная ответственность, гуманизация воспитательной среды, студенты, научные подходы, партнерское взаимодействие.

Abstract. The article is devoted to the problem of humanization of the educational environment of a higher educational establishment in the formation of students' moral responsibility. The main scientific approaches (personally oriented, competence, environment) and principles (system, humanism, connection with life, consciousness and activity, goal-setting, partnership interaction, mobility, democracy, combination of purposeful educational activity with initiative and autonomy, orientation towards positive sides of the personality) to the education of moral responsibility of student youth are considered. The conditions of humanization of the educational environment of higher educational institutions, in particular: refusal of the authoritarian style of education, creation of favorable moral and psychological climate in an educational institution; democratization and self-government; affiliate interaction and effective communication are characterized.

Key words: moral responsibility, humanization of the educational environment, students, scientific approaches, partnership interaction.

Стаття надійшла до редакції 7.03.2018

Д. О. Тарадюк

ПРИНЦИП ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ – ОСНОВА РОЗБУДОВИ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розкрито сутність принципу індивідуалізації в інклюзивному освітньому середовищі в закладах дошкільної освіти як умови успішного здобуття освіти дітей вразливих категорій. Проаналізовано поняття «індивідуалізація», «індивідуальний підхід»,